

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)
علمی - پژوهشی
سال پنجم - شماره چهارم - زمستان ۱۳۹۱ - شماره پیاپی ۱۸

بررسی آثار ثنایی مشهدی با تکیه بر جنبه‌های سبک‌شناسی

(ص ۲۲۶ - ۳۱۳)

محمود مدبری^۱، خورشید قنبری نینز(نویسنده مسئول)^۲
تاریخ دریافت مقاله: ۹۰/۱۱/۱۸
تاریخ پذیرش قطعی: ۹۱/۳/۲۰

چکیده

خواجه حسین بن غیاث‌الدین محمد مشهدی متخلص به ثنایی (متوفی ۹۹۶ ه.ق) از قصیده‌سرایان برجسته قرن دهم هجری است. وی بخشی از دوران زندگی خود را در ایران و بخش دیگر را در هند گذرانده است. خواجه حسین شاعر عصری است که شعر فارسی در حال گذر از دوره‌ای به دوره دیگری است از این رو برخی از پژوهشگران او را از شعرایی میدانند که در تغییر سبک تأثیری بسزا داشته است. از ثنایی مشهدی دیوان، اسکندرنامه، ساقی‌نامه و نامه‌ای در درست است که هیچکدام به چاپ نرسیده است. این مقاله ضمن مروری بر آثار ثنایی به بررسی ویژگیهای سبک‌شناسی زبانی و ادبی شعر وی پرداخته و با توجه به شعر معاصران او تأثیر ثنایی را در تغییر سبک از عراقی به هندی مورد بررسی قرار داده است.

کلمات کلیدی

ثنایی مشهدی، شعر فارسی، سبک هندی

۱. استاد دانشگاه شهید باهنر کرمان

۲. دانشجوی دکتری پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی و عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمان

Kh. Ghanbari18@yahoo.com

۱. مقدمه

ثنایی مشهدی از قصیده‌سرایان مشهور قرن دهم هجری است، بنا به گفته خودش در جوانی شعر نمیگفته است و بعد بر اثر دیدن رؤیایی به شاعری روی می‌آورد و در زمانی کوتاه آوازه شاعری او سراسر ایران و همسایگان شرقی را در مینورد. خواجه حسین مدتی از زندگی خود را در مشهد و در دربار سلطان ابراهیم میرزا میگذراند سپس به ناچار به هند مهاجرت میکند. او در هند به دربار جلال‌الدین اکبر شاه رفته و مدت زیادی در خدمت او به سر میبرد، در زمانی که ثنایی در دربار اکبر شاه بود با شاعران مشهور بسیاری چون میلی هروی، غزالی مشهدی، عرفی شیرازی و... مباحثه و مناظره داشت.

ثنایی در سال ۹۹۶ ه. ق در لاهور در گذشت و در همانجا مدفون شد، ولی پس از مدتی میرزا باقر، فرزند میرعربشاه مشهدی، خالو زاده وی، جسد او را به مشهد انتقال داد (مأثر رحیمی، ج ۳، ۳۵۹).^۱ راجع به زندگی و شعر ثنایی تا امروز مقاله و تحقیق جامعی صورت نگرفته است، تنها جمیله اعظمیان در دایرة المعارف اسلامی ذیل مدخل ثنایی مشهدی، مقاله ای کوتاه راجع به زندگی ثنایی مشهدی نوشته است. نگارنده علاوه بر مقاله حاضر طی مقالاتی دیگر به سبک‌شناسی و نسخه‌شناسی ثنایی مشهدی پرداخته است.

۲. بحث

۱.۲. زندگی‌نامه

خواجه حسین بن غیاث‌الدین محمد مشهدی متخلص به ثنایی^۲ از قصیده‌سرایان برجسته قرن دهم هجری است.

وی در مشهد به دنیا آمد شغل پدرش بزازی بود و از طریق این شغل جزو توانگران روزگار خود به شمار می‌رفت (آذر، ۱۳۳۷: ۸۸؛ فخرالزمانی، ۱۳۷۵: ۱۹۸). چنانکه از مقدمه دیوانش بر می‌آید، در جوانی با وجود داشتن قریحه، شاعری شعر نمی‌گفت؛ ولی بعدها بر اثر دیدن رویایی به شعر روی آورد (ثنایی، سپهسالار: ۴) و آوازه شاعری او در اندک زمانی عراق و خراسان و هند را فرا گرفت (منتخب‌التواریخ، ج ۳: ۲۰۸؛ مأثر رحیمی، ج ۳: ۳۵۸). سپس به دربار سلطان ابراهیم میرزا متخلص به جاهی (مقد. ۹۸۴ ه. ق.)، پسر بهرام میرزای صفوی (م. ۹۵۶ ه. ق.) حاکم مشهد، رفت و تحت حمایت او قرار گرفت.^۳ در آغاز، یک ساقی‌نامه و چند قصیده به او تقدیم کرد و گاه

۱. مرگ ثنایی را فخرالزمانی ۹۹۵ نوشته است (تذکره میخانه: ۲۵۵).

۲. با توجه به اینکه ثنایی در مقدمه دیوانش نام خود را حسین بن غیاث‌الدین محمد مشهدی یاد کرده است؛ از این رو قول فخرالزمانی که نام و لقب پدر وی را غیاث‌الدین علی آورده است درست نیست (تذکره میخانه: ۱۹۸) و آذر بیگدلی عنایت آورده است که به نظر می‌آید تصحیف غیاث باشد. (اتشکده آذر: ۸۸).

۳. سلطان ابراهیم میرزا علاوه بر سرودن شعر و علاقه به موسیقی و خوشنویسی حامی هنرمندان و شاعران نیز بود و ثنایی پس از مدت کوتاهی یکی از ندیمان و همشینیان وی گردید (مأثر رحیمی، ج ۳: ۳۵۸).

سلطان مطلعها و قصیده‌هایی به او پیشنهاد میکرد تا وی از آنها استقبال کند (تاریخ ادبیات ایران، ج ۵ (۲): ۷۷۹) و سپس قصاید بسیاری در ستایش آن شاهزاده سرود.

ثنایی در سفر و حضر ملازم سلطان ابراهیم بود. پس از کشته شدن او برای پیوستن به دربار شاه اسماعیل دوم (حک. ۹۸۴ - ۹۸۵ ه. ق) به قزوین رفت و قصیده‌ای را در تهنیت جلوس او سرود؛ اما به سبب ذکر نشدن نامش در قصیده، گمان برد که این قصیده در مدح ابراهیم میرزا بوده است. بر او خشم گرفت و شاعر نیز از بیم جان خود ناچار ایران را به مقصد هندوستان ترک کرد (تذکره میخانه، ۲۰۴).

ثنایی در هند به دربار جلال الدین اکبر (حک. ۹۶۳ - ۱۰۱۴ ه. ق) رفت و مدتهایی مدید در خدمت آن پادشاه به سر برد (تذکره میخانه، ۲۰۵)، اما در حد انتظار خود از عنایتها و الطاف این شاه بهره‌مند نشد. در همین دوران با حکیم ابوالفتح مسیح الدین گیلانی (۹۵۴ - ۹۹۷ ه. ق)، فرزند عبدالرزاق گیلانی آشنا شد و از حمایت وی بهره برد و بدین سبب آوازه او در هند فراگیر شد.

وی همچنین در شمار ستایشگران میرزا عبدالرحیم خان خانان، سپهسالار اکبر شاه (م. ۱۰۲۶ ه. ق) در آمد و تا آخر عمر از بخششهای فراوان او برخوردار شد و او نیز در ازای آن حمایتها، قصاید غرایبی در مدح سپهسالار سرود.

این سخنور با شاعران معروفی در ایران و هند معاصر بود؛ در ایران در دربار سلطان ابراهیم میرزا با احمد ولی دشت بیاضی (م. ۱۰۰۱ ه. ق) و میرزا قلی میلی هروی (مق. ۹۸۳ ه. ق) مباحثه داشت - و البته این دو از معاندان وی هم به شمار میرفتند - (همان). و در هند نیز با غزالی مشهدی (۹۳۶ - ۹۸۰ ه. ق) اولین ملک الشعرا دربار اکبر شاه، عرفی شیرازی (۹۶۳ - ۹۹۹ ه. ق) و فیضی دکنی (۹۴۵ - ۱۰۰۴ ه. ق)، دومین ملک الشعرا دربار اکبر شاه، مباحثه و مناظره داشته است (عرفات العاشقین، ۲۵۰).

۲.۲. دست نوشته‌ها

از آثار ثنایی مشهدی در کتابخانه‌های ایران، هند و پاکستان شصت و نه نسخه خطی موجود است. از این تعداد، هجده دست‌نوشته دیوان کامل، شامل قصاید، غزلیات، مقطعات و رباعیات؛ شش دست‌نوشته اسکندرنامه؛ هفت دست‌نوشته ساقی‌نامه؛ یک دست‌نوشته منشآت و بقیه اشعار پراکنده‌ای است که در جنگها، سفینه‌ها و مجموعه‌ها آمده است. در زیر شرح کاملترین این نسخه‌ها می‌آید:

۱. درباره مهاجرت ثنایی تذکره نویسان سخنان گوناگونی گفته‌اند: نهایندی زیاده طلبی شاعر را علت مهاجرت وی دانسته است (مأثر رحیمی، ج ۳: ۳۵۸)، بدائونی و رازی و اوحدی بلیانی از مهاجرت وی سخن به میان نیاورده‌اند.

الف) نسخه متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی، به شماره ۲۳۹۰، به نام «دیوان ثنایی مشهدی» نستعلیق، ۱۱ سطر، ۳۰۱ صفحه، کاغذ ترمه سمرقندی، زرفشان غبار، جدول زر والوان، کتابت ۱۰۰۶ هجری قمری، کاتب میرعلی. محتوای آن به ترتیب عبارتند از: قصاید به ترتیب حروف الفبا، غزلیات، مقطعات، رباعیات، ساقی نامه و اسکندرنامه. در خاتمه قصیده‌ای در مدح سلطان محمد دارد که در هر مصرع به ابجد سال جلوس او را مشخص میکند. روی هم‌رفته ۳۳۰۰ بیت است. چند صفحه از آن وصالی شده و آثار رطوبت در بعضی اوراق مشهود است.

ب) نسخه متعلق به مدرسه عالی مطهری (سپهسالار)، به شماره ۳۷۵، از صفحه ۱ تا ۱۰۵، بعد از آن دیوان نظام استرآبادی است. به خط نستعلیق، ۱۷ سطر، کتابت سده یازدهم، کاغذ بخارایی، جلد تیماج، محتویات عبارتند از: دیباچه منثور، قصاید، غزلیات، مقطعات، رباعیات و ساقی نامه بصورت ناقص.

متأسفانه این نسخه در صفحات آخر افتادگی دارد و همچنین فاقد اسکندرنامه میباشد و اندکی رطوبت دیده است. با این حال به دلیل ضبط دقیق و متفاوت نسبت به دیگر نسخ جزو نسخه‌های مهم اشعار ثنایی به حساب می‌آید.

ج) نسخه متعلق به مدرسه عالی مطهری (سپهسالار)، به شماره ۲۸۴، نستعلیق، ۱۴ سطر، ۱۱۰ صفحه، کاغذ کاهی، قطع وزیری کوچک، به خط محمد حسین مشهدی، کتابت ۱۰۱۴ ه. ق. محتوای نسخه: قصاید، غزلیات، مقطعات، ساقی نامه و رباعیات. این نسخه فاقد دیباچه منثور است. شماری از صفحات جابجا شده است و چنانکه از رکابه‌ها پیداست، افتادگی‌هایی هم در این نسخه رخ داده است.

د) نسخه متعلق به کتابخانه مرکزی مرکز اسناد دانشگاه تهران به شماره ۷۹۲۷، به خط نستعلیق، ۱۵ سطر، دارای ۱۰۹ برگ. کاتب فکری سلجوقی هروی، کتابت قرن ۱۱ و ۱۲ عنوان شنگرف و جدول زر لاجورد، جلد تیماج محتویات آن به ترتیب عبارتند از: قصاید، غزلیات و رباعیات این نسخه بدون دیباچه منثور ساقی نامه و اسکندرنامه است و در چندین جا صفحات جابجا شده است. دارای ضبط‌های مختلفی است و اضافاتی در حاشیه شبیه به خط متن با همان رنگ مرکب آمده است.

ه) جنگ متعلق به مجلس شورای اسلامی، به شماره ۱۳۵۱۰، به خط نستعلیق خوش، ۱۵ سطر، کتابت ۱۱۵۳ ه. ق.، تمام برگها کرم خوردگی دارد. این نسخه فقط قصاید ثنایی را دارد که از صفحه ۱ پ تا صفحه ۵۳ آمده است. از دقت ضبط ارزنده‌ای برخوردار است.

(و) میکرو فیلم کتابخانه بودلین آکسفورد به شماره Msouseley22، به شماره ۱۰۲۸، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، به خط احمد بن فضلی اصفهانی در ۲۵ رجب ۱۰۴۲ است. محتویات این نسخه عبارتند از: قصاید و غزلیات، مقطعات و رباعیات (ز) میکرو فیلم کتابخانه پاریس به شماره ۱۳۲۲ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران بی تاریخ، که دیوانهای اشعار رضی الدین نیشابوری، میر عرفی شیرازی و خواجه حسین ثنائی را در بر دارد. دیوان ثنائی شامل قصاید و غزلیات است. این نسخه از آن دست نسخه‌هایی است که کاتب در آن بسیار بی دقتی و غلط کاری کرده و برخی از ابیات از قلم افتاده‌اند.

آثار

دیوان اشعار: مشتمل است بر قصاید، غزلیات، مقطعات و رباعیات.

قصاید: قالب شعری عمده اشعار حکیم ثنائی مشهدی قصیده است و همچنین در این قصاید است که ویژگیهای زبانی، ادبی و فکری حکیم بیشتر نمود دارند. شمار قصاید هفتاد و شش قصیده است که بلندترین آنها پنجاه و هفت بیت و کوتاهترینشان (بدون در نظر گرفتن قصاید ناقص) یازده بیت دارد و در مجموع ۲۱۲۸ بیت است. همه این قصاید در بحرهای مشهور ادب فارسی سروده شده‌اند و هیچ تلاش خاصی از طرف شاعر در امتحان بحور جدید و مشکل مشاهده نمی‌شود. از اینرو، در میان هفتادوشش قصیده او هجده قصیده در بحر مجتث، هفده قصیده در بحر رمل، شانزده قصیده در بحر مضارع، نه قصیده در بحر خفیف، نه قصیده در بحر هزج، سه قصیده در بحر منسرح، دو قصیده در بحر رجز و یک قصیده در بحر متقارب است. پنجاه و نه قصیده مردف است که دوازده قصیده با ردیف اسمی (مانند آفتاب، گل، گوهر، آینه) ساخته شده است. استفاده از ردیفهای اسمی از خصوصیات شعر سبک هندی واز علل توسعه خیال در شعر است. چرا که شاعر ناچار میشود در هر بیت تصویری بسازد که به نوعی با ردیف ارتباط داشته باشد.

قصیده‌های ثنائی را از نظر موضوع به سه دسته میتوان تقسیم کرد: منقبت، مدحی، وصفی. ثنائی در نه قصیده با بیانی ادبی به ذکر فضایل و مقام والای معصومان (حضرت علی (ع)، حضرت زهرا (س)، امام رضا (ع) و امام زمان (عج)) پرداخته و ارادت و عشق خود را به آنان ابراز داشته است. شمار قصیده‌های مدحی ثنائی از دو نوع دیگر بیشتر است؛ حکیم در این قصاید ممدوح را به عدالت، قدرت در جنگ، رای، سیاست مندی، بخشش و ... میستاید و در این کار از «مبالغه» به زیبایی استفاده میکند. ثنائی پانزده قصیده وصفی دارد؛ یکی در وصف مستان شب و عاشقان؛ یکی در وصف بهار؛ یکی در وصف بنای نازخانه سلطان

ابراهیم ؛ و دوازده قصیده در توصیف خود، اظهار غم و اندوه فراوان از دوری از وطن و شوق مراجعت به مشهد مقدس ، و وصف سخنوری خود و تفاخر.
 غزلیات: هفتاد و سه غزل است که آنها نیز در بحر مشهور شعر فارسی سروده شده و به این شرحند: بیست و شش غزل در بحر هزج ، هفده غزل در بحر مضارع ، شانزده غزل در بحر مجتث ، پانزده غزل در بحر رمل ، دوغزل در بحر خفیف و یک غزل در بحر منسرح .
 مقطعات : شامل بیست دو قطعه است.
 رباعیات : شامل یکصدوسی و هفت رباعی است.

مثنوی اسکندرنامه یا سد سکندر یا باغ ارم: مشتمل بر ۸۶۵ بیت است که داستان ناتمام لشکرکشی اسکندر مقدونی تا ماجرای کشته شدن داراست. این مثنوی در بحر متقارب مثنی (فعولن فعولن فعولن فعل) است. تنها شباهت این مثنوی به اسکندرنامه نظامی آوردن ساقی‌نامه‌های دو سه بیتی است. با این تفاوت ساقی‌نامه در مثنوی نظامی در اول داستانها اما در مثنوی ثنایی در پایان آمده است .

ساقی‌نامه: مشتمل بر ۱۷۳ بیت به نام ابراهیم میرزا در قالب مثنوی در بحر متقارب مثنی مقصور (فعولن فعولن فعولن فعول) سروده شده است. ساختار این ساقی‌نامه مانند دیگر ساقی‌نامه‌های سروده شده در قرن دهم همراه با مدح است؛ بدین ترتیب که ثنایی در اواسط ساقی‌نامه به منقبت حضرت علی (ع) و در پایان به مدح ابراهیم میرزا پرداخته است. **سواد نامه:** از ثنایی به مولانا شکیبی ، در جنگ شماره ۵۴۰۳ در کتابخانه وموزه ملک سواد نامه‌ای موجود است که متاسفانه کیفیت میکرو فیلم موجود پایین است و قابل خواندن نیست.

ویژگیهای سبکی

با توجه به تقسیم بندیهای مشهور سبکهای شعر فارسی، شعر ثنایی مشهدی که محصول قرن دهم است، جزء سبک بینابین یا حد وسط عراقی و هندی قرار می‌گیرد و تعریف میشود. در این قرن دو جریان شعری وجود دارد: یکی شعر لطیف و فصیح و روان بابا فغانی و دیگر مکتب وقوع ^(سبک‌شناسی شعر شمیسا، ۲۶-۲۷). ثنایی از شیوه بابا فغانی که سرانجام به سبک هندی منجر شد، پیروی کرده است. بدین لحاظ ویژگیهای نخستین سبک هندی مانند الفاظ غریب و دقیق و دقت معانی در شعر او دیده میشود ^(هفت اقلیم: ۲۶۹). چنانکه تذکره نویسان معتقدند که هیچ یک از شاعران آن دوره و حتی متاخرین آنها در فصاحت و عذوبت زبان و ابداع معانی غریب و نکات دقیق هم ردیف ثنایی نیستند ^(مأثر رحیمی، ۳۵۶). برخی هم بر

او عیب گرفته‌اند و اشعارش را بی‌معنا تلقی کرده‌اند و معتقدند که در اشعارش معانی بلندی همچون توحید و موعظه و معارف وجود ندارد و علامت عامیگری در ساقی‌نامه‌اش مشخص است؛ لفظ و معنی در شعرش برابر نیست و معانی بلند را در قالب الفاظ سست آورده است (منتخب التواریخ، ج ۳: ۱۴۴-۱۴۵؛ تاریخ نظم و نثر ایران، ج ۱: ۴۱۶) اما با وجود این عیوب، ثنائی در شعر زمان خود نوآوری‌هایی داشته و بنیادی تازه را در قصیده ایجاد کرده است (هفت اقلیم، ۲۶۹) و بر خلاف قصیده سرایان پیشین نازک‌کاریها و تخیلات دقیقی که خاص غزل است، در قصیده بویژه قصیده‌های مدحی آورده و مضمون‌سازیها و نکته‌پردازیها سبب دلپذیر شدن شعرش شده است (تاریخ ادبیات در ایران، ج ۲: ۷۸۲-۷۸۳).

در این مقاله به نشانه‌های سبک هندی در دیوان ثنائی پرداخته شده است؛ شواهد از قصیده و غزل براساس نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای ملی به شمار ۲۳۹۰:

ویژگیهای زبانی

واژه‌های جدید

برخی از واژه‌ها، ترکیبها و عبارتهایی که در سبک عراقی بسیار کم بسامد است و یا اصلاً بکار نمی‌رود، و در سبک هندی رواج می‌یابد، در شعر ثنائی دیده می‌شود مانند: منقل، عینک، التهاب، حباب، دخان، طناب و... همچنین از همین زمان است که شماری واژه‌های عامیانه یا غیر ادبی نیز به شعر فارسی راه می‌یابد که برخی از آنها را در دیوان ثنائی می‌بینیم. مانند: از جا رفتن، انتظار، بریان، پخش کردن، جراح، جون (=جان)، چشم و چراغ، در به در، دکان، دله، دم (هنگام)، عمان، عنوان، گشنه (=گرسنه)، گیر و دار، نردبان، نم کشیدن، های‌های.

چون نگریم که ابر کشته من	خشک دامن تر از دخان برخاست (قصیده ۵، بیت ۱۱)
سیاست تو بدان گونه مغنم گردید	که گرگ گشنه به انبازی شبان برخاست (قصیده ۶، بیت ۱۱)
آن بیم که نفس دارد از من	گرگ دله از شبان ندیده است (قصیده ۱۵، بیت ۲۱)
امر تو کز گیر و دار حکم کند گر به آب	موج سلاسل شود از پی قید هوا (قصیده ۱، بیت ۲۱)
نخل سپهر گردد و بار آورد نجوم	از جویبار رایت اگر نم کشد چنار (قصیده ۴۳، بیت ۱۳)

ترکیبات خاص

ترکیبهای جدید بکار رفته در دیوان ثنایی را، از نظر ساخت واژه به چند دسته میتوان تقسیم کرد:

اسم + بن مضارع: صفت فاعلی

آتش انگیز، آرزو خیز

هنوزت گرمی بازار خوبی آتش/انگیز است
(غزل ۱۲، بیت ۱)

ترکیب بند

ترکیب بند نطفه اگر بخشش شود

طفل از رحم شود که بیاید هزار دست
(قصیده ۸، بیت ۲۳)

طوفان گشا

صحرا نشین سینه‌ام از شعله حسن اندوخته

طوفان گشای دیده ام از چشمه دریا ریخته
(قصیده ۷۰، بیت ۲)

مرحله پیما

بس که شب زآتش هجر تو مرا سوخت درون

به یک اندیشه نشد مرحله پیمای دلم
(قصیده ۴۵، بیت ۳)

نور فکن

مهر کف جود تو نورفکن گر شود

نیست عجب گر زشخص سایه نیفتد دوتا
(قصیده ۱، بیت ۳۵)

اسم + بن مضارع: صفت مفعولی

لذت آمیز

هنوز از گفت تلخت کام جانها شکر آلودست
(غزل ۱۲، بیت ۴)

اسم + صفت فاعلی: صفت فاعلی

سفر آینده: آنکه از سفر باز میگردد.

آن سفر آینده را قربان شوم کز راه قدر
(قصیده ۲۷، بیت ۲)

اسم + اسم: ترکیب دارندگی

حیا گهر: (ابری که) گوهرش حیاست

محیط عصمت و ابر حیا گهر سلطان
(قصیده ۱۷، بیت ۳)

خونابه بار

از اثر خلق اوست آنکه پی خنده مهر
با دل خونابه بار حقه مرجان شکست
(قصیده ۱۰، بیت ۱۰)

دریا بخشش: (دستی که) مانند دریا میبخشد:

ای ز ابر دست دریا بخشش روز سخا
آسمان از پنجه خور خرجه تر تافته
(قصیده ۶۸، بیت ۱۶)

ویژگیهای دستوری کهن

از سدهٔ دهم به بعد به تدریج، شعر در میان عوام و پیشه‌وران رواج یافت و نیز ارتباط با شعر شاعران بزرگ پیشین کم شد. شاید به همین دلیل است که پاره‌ای از غلطهای دستوری را در شعر برخی از شاعران راه یافته است. در شعر ثنائی نیز، هر چند بسیار نادر، این نکته دیده میشود. برای نمونه، در شعر زیر تکواژ «-ی» که در ساختمان ماضی پیاپی به کار میرفته (ناتل خانلری، ۱۳۷۷، ج ۲: ۲۳۴-۲۴۰) نابه جا آمده است و نشانگر ناآگاهی شاعر از کاربرد درست آن است:

آنکه دی چاک زدی سینه به تیغ ستمم
در پیم اینک با چاک گریبان گردد
بهر تعظیم تو از جای زمین جنبیدی
گر به دامان نهادیش دلم سنگ از غم
(قصیده ۶۰، بیت ۲)

ویژگیهای ادبی

ساختار بیت

یکی از ویژگیهای شعر سبک هندی، که میتوان آن را بارزترین دانست، ساختار بیت آن است، بدین ترتیب که میان دو مصراع رابطه تشبیهی برقرار است. مصراع اول مطلب معقولی را بیان میکند و مصراع دوم مشبه بهی محسوس است.

این رابطه «تمثیل» گفته میشود که دو نوع است: در نوع اول میان دو مصراع رابطهٔ نحوی وجود ندارد و به جای هر مصراع میتوان دیگری را گذاشت و یک معنی را دریافت. به این نوع تمثیل، «اسلوب معادله» گفته میشود. در نوع دوم میان دو مصراع رابطهٔ نحوی وجود دارد. شاعر این تمثیل را برای توجیه یا تعلیل می آورد. (سبک‌شناسی شعر پارسی، ۴۲۰)

این ویژگی در شعر ثنائی نیز دیده میشود؛ در شعر او پی بردن به رابطهٔ معنایی میان دو مصراع، برخلاف برخی از شعرهای شاعران سبک هندی، دشوار نیست و این بر زیبایی تمثیل افزوده است:

چرخ از محیط رای تو خود را برون ندید
نقطه ز خط دایره کی بر کران نشست
(قصیده، بیت ۱۹)

دل از قید آن شوخ دلبر بلرزد ز چشمم چکد خون که از غم طپد دل	چو در دام افتد کبوتر بلرزد بلی می بریزد چو ساغر بلرزد (قصیده ۲۳، بیت‌های ۱-۲)
بر دل بی غم مزین ناوک آن غمزه را	زانکه نکردست کس ز آهن خارا صدف (قصیده ۳۹، بیت ۳)
جان رفت زتن بر من چون یار نیامد	بلبل برود گل چو به گلزار نیامد (غزل ۴۱، بیت ۱)

بیان و بدیع

از این میان مضمون یابی، تشبیه، تلمیح، تشخیص و تصویرهای پارادوکسی بیشتر مورد توجه شاعران سبک هندی قرار گرفته است و این ویژگیها را نیز در شعر ثنایی مشهودی میبینیم. از دیگر آرایه‌های ادبی سبک هندی استعاره‌های نو است که بندرت در شعر ثنایی دیده میشود مانند: دلبر: شعر زیبا

بر دلبران ساده من دست رد منه
دارد اگرچه شاهد او در نگار دست
(قصیده ۸، بیت ۴۱)

مضمون‌یابی

مضمون‌یابی که یکی از عناصر مهم سبک هندی است در شعر ثنایی بسامد بالایی دارد، هر چند این عنصر در سبک‌های پیشین بی سابقه نیست اما در شعر ثنایی که پیش‌آهنگ سبک هندی است با عنصر خیال توأم است و شعر ثنایی را به سبک هندی نزدیک میکند.

صبح اگر نه زعفران خورده زمهر از چه رو	هر سر موی بر تنش خنده زعفران زند (قصیده ۲۳، بیت ۴)
بشارت بادمهمان را که برخوان لقمه‌ای دارم	که حلق آسمان را بسته تر از استخوان دارد (قصیده ۲۲، بیت ۳۸)
جان فدای خواب‌بیداران که شب بر روی دوست	مردمان دیده را هم خوابه جان دیده اند (قصیده ۲۶، بیت ۲۴)
چنان فتاده ام از پا که ز پا افتد	به دست گیریم از روزگار برخیزد (قصیده ۲۵، بیت ۲)
تو خنده می زنی و خون ز دیده می ریزد	نمک چگونه تواند که در جگر گنجد (قصیده ۳۴، بیت ۲)
صبح را امروز رخ شاداب تر بینم مگر	گرد راهی بر رخ خورشید آبی می زند (قصیده ۳۲، بیت ۱۵)

مویه/ندیشه در نمی گنجد
حلقه بیرون در نمی گنجد
(قصیده ۳۰، بیت های ۸۶)

از بس که تیغ رای تو آش تن فکار کرد
(قصیده ۲۱، بیت ۳۸)

در جانم آرزوی تو دشوار نشکند
(قصیده ۱۹، بیت ۶)

گوئیا نام حسامت بر زبان می آورد
بخت زشتم را به پیش آینه سان آورد
(قصیده ۲۰، بیت های ۳۴، ۸)

تنگی خانه از برون در است
زنده ی آتشم که در جگر است
کز لبم تا به آسمان خبر است
بر سر تیغ کوه جگر است
(قصیده ۱۶، بیت های ۵۶، ۱۸، ۸، ۲)

که شخص باده قسم می خورد به جان صلاح
(قصیده ۱۷، بیت ۶)

هر گه لبم از فغان بجنبد
تیرت چو پی نشان بجنبد
(قصیده ۱۸، بیت های ۶۳، ۴۷)

تا به فکر دهان تنگ توأم
بس که غم خانه ام ز درد پر است

گیرد به پنبه صبح سرا پای مهر را

نومیدیم رسیده به جایی که هیچ گاه

بر دل خور چاکها افتاده چون دامان گل
تا نماید شاهد مقصود رو از من نهان

بس که از خانه غم فرو ریزم
آب بر آتشم مزن که چو شمع
هر چه داری فروش و گوش بخر
صبح دم تا سر بریده ی مهر

چنان ز عدل تو اضداد مهربان شده اند

خورشید به دشنه گوش گیرد
روید ز گل استخوان چو سبزه

تشبیه

تشبیه در شعر ثنایی بیشتر به صورت اضافی و معقول به محسوس است، اما محسوس به معقول، تشبیه در جمله (هم معقول به محسوس و هم محسوس به معقول)، تشبیه مرکب، تشبیه تفضیل و مضمیر و تشبیه مشروط نیز در شعر او کاربرد دارد. چند نمونه:

بالین/من فتنه به خواب گران دهد
(قصیده ۱۹، بیت ۲۴)

نفس اندر دل بدخواه تو پیچان گردد
(قصیده ۲۲، بیت ۱۳)

در روزگار معدلت از کنار خویش

همچو ماری که پیچد ز سر کین بر خصم

شکوفه دو جهان در یکی گهر گنجد (قصیده ۲۹، بیت ۱۷)	صدف شود اگر از /ابر جامش آبستن
دل دست رد به سوی مه آسمان نهاد (قصیده ۳۱، بیت ۶)	جایی که ماه روی تو عرض جمال کرد
ترا کسی که در آغوش چون قبا آورد (غزل ۲۷، بیت ۴)	دلش همیشه ز غم تنگ چون قباى تو باد
باران فتنه باردار و خون بلا چکد (غزل ۴۲، بیت ۱)	ناز و کرشمه نیست که از مست ما چکد

تلمیح

شاعر برای بیان مقاصد خود بارها به آیه‌ها و داستان‌های قرآنی، وقایع دینی، داستانها و اسطوره‌های غیر ایرانی و شخصیت‌ها و اسطوره‌های ایرانی اشاره کرده است.
برای نمونه:

در جرم مه شکافته چو پیغمبر آفتاب (قصیده ۲، بیت ۱۵)	گر در دلش بزرگی تو بگذرد کند
جام بقا بر لب چشمه حیوان شکست (قصیده ۱۰، بیت ۳)	ذوق شهید غمت گشت چو معلوم خضر
از رایست کاویان ندید دست (قصیده ۱۶، بیت ۱۳)	یمنی که جهان ز خامه ام دید
کشیده گوهر اشکت به ریسمان صلاح (قصیده ۱۷، بیت ۱۷)	ملایک از پی زیبا جمال حور/العین
زاد چو تو مثل او مادر گیتی خلف (قصیده ۳۹، بیت ۲۲)	بود اگر تا به حال جم جهان بی نظیر
عالم آرایی کند کلک عصا آسای من (قصیده ۶۶، بیت ۹)	گر عصا کرد /زدهایی در کف موسی کنون
ظلمت شود به دیده /اسکندر آینه (قصیده ۶۹، بیت ۳۰)	رای تو رهبری کند از سوی آب خضر

تشخیص

تشخیص را که پیشینیان «استعاره مکنیه» مینامیدند، در شعر همه شاعران میتوان دید، اما در سبک هندی هم بسامد بیشتری یافته و هم پیچیدگی، و از این رو یکی از ویژگیهای سبک هندی است. اما گویی در شعر ثنائی که حد وسط سبک عراقی و هندی است بیشتر کاربردها به مانند سبک عراقی است و آن پیچیدگی سبک هندی را ندارد.
نمونه‌هایی از ثنائی:

چشم گشودن نرگس

بر امید جلوه ات بگشوده نرگس چشم جان
در هوای غمزهات دلبسته اندر خار گل
(قصیده ۴۰، بیت ۷)

خنده قدح

لب نمی بندد قدح از خنده خوش یک زمان
تا ز عکس چهره دری زعفران افشاند ام
(قصیده ۵۷، بیت ۸)

رخ صبح

صبح را امروز رخ شادابتر بینم مگر
گرد راهی بر رخ خورشید آبی میزند
(قصیده ۲۷، بیت ۳)

تصویرهای پارادوکسی

چنین تصویرهایی در همه دوره های شعر فارسی دیده میشود، اما در سبک هندی بسامد بالاتری دارد. بازتاب آن در شعر ثنائی:

تازگی و خشکی سراب

وان جهانم که مرغزار سپهر
تازه از خشکی سراب من است
(قصیده ۱۲، بیت ۱۶)

لذت ستم

مهر از بتان بجوی که از لذت ستم
پرواز دل به شعله نامهربان دهد
(قصیده ۱۹، بیت ۶)

تکرار قافیه

شاعران سبک هندی، برخلاف گذشتگان، تکرار قافیه را نه تنها عیب نمی دانستند، که آن را نوعی هنرنمایی نیز می پنداشتند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۷۱).

تکرار قافیه در بیشتر قصیده‌ها و غزل‌های ثنایی دیده می‌شود و می‌تواند نشانگر این مطلب باشد که تفکر استقلال بیتها در حال قوت گرفتن است و از این رو شاعر توجه چندانی به قافیه سنجی ندارد.

نتیجه

با توجه به بررسی سبکی شعر ثنایی در محورهای سه گانه زبانی، ادبی و فکری باید ثنایی مشهدهی را در زمره شاعران درجه دو شعر فارسی قلمداد کرد، چرا که در بکارگیری صور خیال توفیق چندانی نداشته است اما بسامد ویژگیهای اولیه سبک هندی مانند الفاظ غریب و دقیق و دقت معانی در شعر ثنایی نسبت به دیگر هم‌دوره‌ایهایش بیشتر است. مضمون آفرینی، تمثیل و همچنین استقلال معنایی بیت که از ویژگیهای عمده در دوره تسلط سبک هندی است در شعر او نسبت به شاعران دیگر آن دوره بیشتر دیده می‌شود از اینرو می‌توان ثنایی را با توجه به تاریخ حیات و درگذشت او که قدیمتر از شعرای دیگر سبک هندی است یکی از بنیانگذاران سبک هندی دانست، اگرچه برخی این امتیاز را برای طالب آملی (متوفی ۱۰۳۲ ه. ش) قائل شده‌اند (شکل‌گیری و تکامل ساخت ترکیبات خاص در سبک هندی، ولی علی منش).

منابع

۱. آتشکده آذر (۱۳۳۷)، آذربیکدلی، لطفعلی بیگ، به اهتمام سیدجعفر شهیدی، تهران: موسسه نشر کتاب.
۲. تاریخ ادبیات در ایران (۱۳۷۸)، صفا، ذبیح الله، تهران: فردوس.
۳. تاریخ زبان فارسی (۱۳۷۷)، نائل خانلزی، پرویز، تهران: فردوس.
۴. تذکره میخانه (۱۳۷۵)، فخرالزمانی، عبدالنسی، به کوشش احمد گلچین معانی، تهران: اقبال.
۵. ثنایی مشهدهی، حسین، دیوان اشعار، نسخه خطی مدرسه عالی مطهری (سپهسالار)، شماره ۳۷۵.
۶. دیوان اشعار، ثنایی مشهدهی، حسین، نسخه خطی مجلس شورای اسلامی. شماره ۲۳۹.
۷. سبک‌شناسی شعر (۱۳۷۹)، شمیسا، سیروس، تهران: فردوس.
۸. سبک‌شناسی شعر پارسی (از رودکی تا شاملو) (۱۳۷۷)، غلامرضایی، محمد، تهران: چاپ گلشن.
۹. عرفات العاشقین، اوحدی بلیانی، محمد، نسخه خطی کتابخانه ملک، شم ۵۳۲۴.
۱۰. منتخب التواریخ، بدائونی، عبدالقادر، به کوشش احمد علی صاحب، کلکته: ۱۸۶۹ م.
۱۱. نه‌اوندی، عبدالباقی، مآثر رحیمی. به کوشش محمد هدایت حسینی. کلکته: ۱۹۳۱ م.
۱۲. هفت اقلیم (۱۳۴۰)، رازی، امین احمد. به کوشش جواد فاضل. تهران: کتابفروشی علمی.
۱۳. نفیسی، سعید، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم (۱۳۶۳)، تهران: فروغی.

مقالات

شکل‌گیری و تکامل ساخت ترکیبات خاص در سبک هندی، ولی علی منش، سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (ص ۲۴۳-۲۳۱)، سال چهارم، شماره سوم، شماره پی در پی ۱۳.